

A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának legújabb eredményei és tendenciái*

„Ezek az imák, akárha ismert szerzőkig nyomozzuk forrásaikat, akár az évezredes *baj-elhárító* könyörgésekig, varázsmondókákig, epikus formuláig – mind az elnyomott, kiszolgáltatott nép magatartását, értékrendjét, menekülési törekvéseit magyarázzák nekünk sok történeti forrásnál hitelesebben. Nyilvánvaló, hogy ilyen források feltárása, ilyen források értelmezése bennünket nem az imák transzcendens elhívéséig vezet, hanem a marxi–lenini történelemértelmezéshez nyújtanak jó bizonyóságot.”¹ Ezeket az emlékezetes mondatokat Ortutay Gyula fogalmazta meg negyven évvel ezelőtt. Mint egykori szegedi piarista diák, majd elismert néprajztudós és politikus, korábban vallás- és közoktatási miniszter, ekkor már másfél évtizede az Elnöki Tanács tagja, figyelemre méltó módon támogatta az archaikus imádságok gyűjtőjét, Erdélyi Zsuzsannát.² Ortutay a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című, először 1974-ben, Kaposvárott megjelent szövegkiadás előszavában közölte a fentieket, a szöveget a néhány évvel későbbi, sőt a rendszerváltás utáni edíciók is átvették. Az első kiadás óta eltelt négy évtizedben – nagyrészt éppen Erdélyi munkásságának köszönhetően – vált lassanként elfogadottá a „kitagadott” vallásos irodalom,³ amellyel őt megelőzően alaposan

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. A kutatást az infrastruktúra támogatásával a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.

¹ ORTUTAY Gyula, *Előszó = ERDÉLYI Zsuzsanna, Hegyet hágék, lőtőt lépék... (Archaikus népi imádságok)*, Kaposvár, [Somogy Megyei Levéltár], 1974, 7. (Kiemelés tőlem.)

² Erdélyi a kutatásairól először egy előadásban számolt be 1970. február 11-én, a Néprajzi Társaság Folklorosztályán, Voigt Vilmos felkérésére. Az ülésen Ortutay Gyula elnökölt. Publikáció formájában: ERDÉLYI Zsuzsanna, *Archaikus és középkori elemek népi szövegekben*, Ethnographia, 1971/3, 343–374. – Lásd ehhez Erdélyi visszaemlékezéseit: *Majd az idő kipörgeti: Portréfilm Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatóról*, rend. TARI János, 2008. – Ortutayról lásd újabban például a 2009–10-ben kiadott naplóról írott kritikát: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *Életmű és számvetés*, BuKsz, 2010/3, 214–224. – Ortutay sajátos ideológiai pozíciójához lásd Kósa László szavait, aki a következőkről számolt be Erdélyi Zsuzsannának szóló köszöntőjében: 1970–71. táján, „a *Magyar Néprajzi Lexikon* munkálatai kapcsán naponta dolgoztam együtt Ortutay Gyulával, és nemegyszer hallhattam, hogy mikor eljutottak hozzá az imaszövegek gyűjtését kísérő viszontagságok hírei, miként verbalizálta ideológiai-politikai elkötelezettsége és a népköltészet szeretete ütközését”. – Kósa László, *Köszöntő = Imádságos asszony: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, szerk. Czövek Judit, Bp., Gondolat – Európai Folklor Intézet, 2003, 9.

³ LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom = L. S., Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 7–22.

utoljára az 1930-as években foglalkoztak.⁴ Az archaikus imák feltárásának hatására aztán nemcsak a népi vallásosság szövegei,⁵ szellemi és tárgyi kultúrája, hanem az egyházi irodalom egészének, imádságoknak, meditációknak, prédikációknak, valamint a vallásos használati irodalom más műfajainak, illetve hagyományainak kutatási lehetőségei is kezdtek megnyílni, egyre kevesebb Ortutay-féle *bajelhárító* mondat megfogalmazását és kompromisszum megkötését igényelve.

E jelentős nyitás ellenére azonban az 1970-es évektől úgy alakult a közép- és kora újkori egyházi és vallásos irodalom kutatási lehetőségeinek lassú bővülése, hogy nem elsősorban a meditáció-, s még kevésbé az imádságirodalom, hanem jóval inkább a prédikációk feltárása került előtérbe.⁶ A mai magyarországi kutatási helyzet is hasonló ehhez a már évtizedek óta tapasztalt tendenciához, ám az is kétségtelen, hogy immár bővülni látszik a többi kegyességi műfaj és gyakorlat iránti érdeklődés. Ahogyan arról jelen összefoglalóban beszámolok, legújabban már nem ritka, hogy a témában interdiszciplináris szemléletű doktori disszertációk szülessenek (bár szinte kizárólag irodalomtudományi doktori iskolákban⁷), állami, illetve egyházi fenntartású egyetemek kutatócsoportjai foglalkozzanak a témákkal, konferenciákat tartsanak, kiadványsorozatok induljanak.

E változással együtt is igaz azonban, s ez látszik például kötetünk tanulmányainak témaválasztási arányából, hogy még ma is több kutatót és kutatócsoportot foglalkoztat a prédikációk szövegeinek vizsgálata (amely műfajt, illetve vallásos, liturgikus gyakorlatot jobban is el lehet határolni a többitől), mint a szakirodalomban használati iro-

⁴ Elsősorban Incze Gábor református lelkész, valamint Gulyás István és Gajtkó István piarista tanárok. Lásd INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, [s. n.], 1931; GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., Élet, 1936; GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma*, Bp., Élet, 1939.

⁵ Erdélyi újabb írásai közül csak egyet említek: ERDÉLYI Zsuzsanna, VÁRHELYI Ilona, „...századokon át, paptalanul...”: *Az archaikus népi imádságműfaj fogadattörténete*, Bp., Szent István Társulat, 2011. – A számos, másoktól származó legújabb írások közül lásd például az Erdélyit köszöntő kötet (*Imádságos asszony, i. m.*) tanulmányait, valamint TÁNCZOS Vilmos, *Nyiss kaput, anygall! Moldvai csángó népi imádságok, Archetipikus szimbolizáció és élettér*, Bp., Püski, 2001; PELCZER Katalin, „Szent szó, szent beszéd”: *A beszédhelyzetek és a motívumok kapcsolódása a magyar archaikus népi imádságokban = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 167–179.

⁶ A prédikációkutatás nemzetközi és hazai irányzatairól Kecskeméti Gábor értekezett, a legújabb fejleményekről Maczák Ibolya írt a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának Lelkiségtörténeti Műhelye által kiadott, főképp a kora újkori katolikus, de részben a protestáns egyházak kegyesség-történeti témáinak kutatástörténetét feldolgozó tanulmánykötetben. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 9–17, 25–30; MACZÁK Ibolya, *A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE, 2008, 63–89.

⁷ A prédikációk kutatását az irodalomtörténészekon kívül a történészek és teológusok is nagyobb számban művelik. Többek közül, példaként, a társadalom- és művelődéstörténész V. László Zsófia munkásságát említem, aki számos tanulmány után doktori disszertációban foglalta össze kutatásait: V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2011 (PhD-disszertáció kézírata).

lomnak (*Gebrauchsliteratur*), épületes irodalomnak (*Erbauungsschrifttum*), aszketikus irodalomnak, devóciós vagy kegyességi irodalomnak nevezett, műfajilag nehezen körülírható szövegtípusok értelmezése.⁸ Ez vonatkozik a kegyességi praxisokra is: mind külföldön, mind Magyarországon szintén sokkal több diszciplína számára vált fontossá a középkori és kora újkori prédikálás gyakorlatának elemzése, illetve gesztustörténeti, szociológiai, művészettörténeti, teológiai vagy néprajzi szempontok felőli értelmezése,⁹ mint az imádkozás és elmélkedés aktusainak, valamint kontextusainak vizsgálata.

Az irodalomtudomány kérdései és önértelmezése felől tehát a prédikációkutatás számára indokolt Kecskeméti Gábor 1998-as, már hivatkozott monográfiájában részletesen megírt, illetve jelen kötetünk tanulmányában is megfogalmazott emancipációs javaslata. Mivel azonban a kora újkori meditációk, imádságok és más rokon műfajok kutatói között, főképpen a hazai humán tudományos mezőben, az irodalomtörténeteseken, illetve az etnográfusokon és folklórtörténészeken kívül eddig kevés képviselője volt jelen a társtudományoknak, e téren inkább kutatási nyereségnek tűnhet, ha az irodalom-, illetve a néprajzkutatók (egymással szorosan együtt is működve) a meditáció és imádság szövegműfajain kívül szintén foglalkoznak vagy foglalkoznának a 15–18. századi devóciós gyakorlatokkal, alkalmakkal, cselekvési formákkal, vallási-mentális szempontokkal, valamint az ezekhez kapcsolódó tárgyi kultúrával.¹⁰ Ennek az össze-

⁸ A 17. századi elbeszélő egyházi irodalom jelentős kutatástörténeti kontextualizálása: Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas, 1997, 9–27, itt főképp 11–12; KNAPP Éva, *Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001, 9–26, főképp 11–12. Mindezt bővebben értelmeztem: FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 11–27, főképp 12–14.

⁹ A kora újkori prédikációk különféle tudományok felőli megközelítéseinek lehetőségeit sorjázza: KECSKEMÉTI, *i. m.*, 9–13. – Még frissebb példaként egy külföldi összefoglalást említek, a kora újkori prédikációk egyik legizgalmasabb interdiszciplináris megközelítését: *Oxford Handbook of the Early Modern Sermon*, ed. Peter McCULLOUGH, Hugh ADLINGTON, Emma RHATIGAN, Oxford, Oxford University Press, 2011.

¹⁰ A társtudományok felé való nyitás inspiratív erejét hangsúlyozta Gábor Csilla a kegyességi irodalom kutatásának első jelentős modern monográfiáját, Tüskés Gábor könyvét (*A XVII. századi elbeszélő egyházi, i. m.*) méltatva. GÁBOR Csilla, *Elméltetés, meditáció: a kutatás állása, feladatok, tervek = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 59. – Lásd Tüskés irodalomtörténeti nézőpontból megfogalmazott álláspontját, amely pontosan írja körül az interdiszciplináris kutatások lehetőségét: „Nem tisztázott az egyházi műfajok története és elmélete, nem világos, hogy az ide tartozó művek közül melyek játszottak szerepet az irodalom fejlődésében, s homályban van az egyházi műfajok jelentős részének kapcsolata a folklórral.” Figyelemmel kell lennünk „a művek társadalmi funkciójára. Tisztázásra vár a kérdés: ugyanaz a használat rokon műfajokat vagy pedig a használat különböző feltételei szerint eltérő irodalmi formákat hozott-e létre, amelyek aztán kölcsönösen befolyásolták egymást.” Fontos, hogy „hol, hogyan, mikor, milyen csoportokban történt ennek az irodalomnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a különböző rétegeknek szánt műfajok és kiadványtípusok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a világi olvasók felé történő közvetítés irodalmi formái, szintjei és fokozatai; a különböző használói rétegek igényeit és a különböző funkciókat betöltő művek szerepe.” Egy ilyen típusú, komplex vizsgálat tehát a romantika korától kezdve kialakult műfaji felfogások háttérbe szorításával lehetséges, olyan „közlési (kommunikációs) rendszerek (változatok)” figyelembevételével, „amelyek adott történeti, társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak”. Tüskés, *i. m.*, 17–18.

tett megközelítési módnak a szorgalmazása ráadásul régóta jellemző a kegyességi irodalom nemzetközi kutatásában. Annak ellenére, hogy korántsem volt jelentéktelen a Friedrich Heiler és Paul Althaus század eleji inspirációjára elinduló középkoros és kora újkoros német meditáció- és imádságirodalom-kutatás,¹¹ még az 1980-as, 90-es évek szakirodalmában is többen kiemelték, hogy a gyakorlati teológiai szempontú összefoglalásokon kívül a nemzetközi tudományosság nem fordított kellő figyelmet a témára, különösen a kora újkori imádságtörténetre és imádságelméletre.¹² Johannes Wallmann egy fordulatot hozó, 1998-as wolfenbütteli imádságtörténeti konferencián alapuló, 2001-ben megjelent tanulmánykötetben is azt állapíthatta meg, hogy bár kiszélesedett a késő antik és középkori szövegek, illetve a német reformátorok imádságainak, meditációinak, imádságelméleteinek kutatása, a magánkegyesség, s az egész 17. századi imádságtörténet vizsgálata továbbra is háttérbe szorult. Ezért jelölte ki az imádságot a kegyességtörténeti kutatások legfőbb tárgyaként, és irányozta elő a 17. századi könyörgések és imakönyvek feltárását, erősen interdiszciplináris alapon.¹³ Wallmannhoz hasonlóan, de néhány évvel korábban Cynthia Garrett szintén kevesellte az addigi angolszász kutatást a kora újkori imádságirodalommal, elsősorban az imádságelméleti szövegekkel kapcsolatban.¹⁴

A katolikus, illetve protestáns (református és lutheránus) meditáció- és imádságkutatások nemzetközi és hazai történetét az elmúlt két évtizedben többen is bemutattuk,¹⁵ az egyház- és kegyességtörténeti kutatások tendenciáit külön tanulmánykötetben

¹¹ Friedrich HEILER, *Das Gebet: Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München, Reinhardt, 1918; Paul ALTHAUS, D. Ä., *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur im Reformationsjahrhundert*, Leipzig, Edelmann, 1914; Uő, *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*, Güntersloh, Bertelsmann, 1927.

¹² Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina: Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1984; Bernard VOGLER, *Die Gebetbücher in der lutherischen Orthodoxie (1550–1700) = Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, hg. von Hans-Christoph RUBLACK, Güntersloh, Güntersloher Verlagshaus, 1992, 424–434; Martin H. JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchthon: Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1998.

¹³ Johannes WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch: Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert = Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit: Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, hg. Ferdinand VAN INGEN, Cornelia NIEKUS MOORE, Wiesbaden, Harrassowitz, 2001, 13–46.

¹⁴ Cynthia GARRETT, *The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England*, *Renaissance Quarterly*, 1993/2, 328–357, itt 328–329. Minderről bővebben írtam: FAZAKAS, *Siralmas*, i. m., 42–45.

¹⁵ Lásd például ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert – Eine funktionanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990; TÜSKÉS, i. m.; SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma* (első megjelenés: 1984), A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X, 2002, <http://www.rgy.hu/szigeti.htm> (Letöltés ideje: 2013. augusztus 24.); GÁBOR, *Elmélet, meditáció, i. m.*; FAZAKAS, *Siralmas*, i. m., 11–62. – Az unitárius kegyességi irodalom kutatásának hiányáról lásd jelen kötetben Balázs Mihály tanulmányát.

is mérlegeltük.¹⁶ E szövegek publikálása óta talán még nagyobb lendülettel folynak a feltárások. Ezért az alábbiakban – folytatva és kiegészítve az előbbi két jegyzetben hivatkozott összefoglalásokat, jelen írás olvasóinak is figyelmébe ajánlva ezeket – áttekintem az elmúlt 4-5 évben megjelent,¹⁷ s általam legfontosabbnak látott magyar (részben külföldi kutatási inspirációk alapján kidolgozott) eredményeket, illetve számba veszem a lehetséges vizsgálati irányokat. A második és harmadik fejezetben arról szólok, hogy a kegyességi irodalom igen tág műfaji, illetve használati keretet jelentett a középkorban és a kora újkorban, s így a kutatástörténeti áttekintéseknek is szükséges mindezekkel számolniuk. Hiszen egyrészt az imádságos- és meditációs könyveken túl az énekeskönyvekhez, katekézisekhez, ágendákhoz, rosariumokhoz, illetve a bibliakiadásokhoz kapcsolódva megjelent és elterjedt, akár kézzel is lemásolt imákat és elmélkedéseket, az önálló nyomtatványokként napvilágot látó vagy kéziratban terjedő szövegeket (gyónó és bűnbánó könyörgések, iskolai imák, országos imádságok) is figyelembe kell venni.¹⁸ Másrészt a kora újkori imákhoz és elmélkedésekhez, illetve az imádságos- és meditációs könyvekhez „közeli funkcióban használták” a társulati irodalmat, a katekéziseket, az életvezetési és lelki gyakorlatos könyveket, továbbá a népénekek és gyülekezeti énekek gyűjteményeit (mint szövegeket és mint kiadványtípusokat), ahogy persze a prédikációkat is – s a használaton túl mindezek retorikai és teológiai szempontból sem állnak távol egymástól.¹⁹ Így természetesen a kegyességi irodalom e szövegeinek kutatása is szorosan kapcsolódik az előzőekéhez, ami, például Heltai János szerint, erősen indokolja az együttes vizsgálatot. Azonban ebben az írásban – anyagmozgatási okok miatt, a parttalanság veszélyét elkerülendő, s a fentebbi jegyzetben hivatkozott tanulmányainkhoz hasonlóan – csak a jelen tanulmánykötetünkben elsősorban feldolgozott meditáció- és imádságirodalom kutatásának friss eredményeivel foglalkozom. Csupán érintem, szisztematikusan nem tekintem át a fent felsorolt szövegtípusokkal foglalkozó legújabb eredményeket,²⁰ ahogyan a vallási néprajz és az egyházi-kegyességi művészet történetének különféle megközelítéseit sem veszem számba.

Az említett területek vizsgálata igen komoly lendületet kapott az utóbbi években, elsősorban néhány jelentős irodalomtörténész és etnográfus monográfiáinak és kutatásszervező tevékenységének inspiráló hatására. A kutatásokba lassan belépő művészet- és

¹⁶ *Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009.

¹⁷ Korábbi munkákra, mivel ezekkel a fenti áttekintések foglalkoznak, csak indokolt esetben utalok.

¹⁸ Az ima- és meditációs szövegeket hordozó sokféle kiadványról: Tüskés, *i. m.*, 49; IMRE Mihály, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében: gondolatok Bartók István könyvéről*, It, 2001, 131–149, itt 140.

¹⁹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK – Universitas, 2008, 29–30, 80–82, az idézet 82.

²⁰ Most csak néhány újabb kutatástörténeti áttekintést említek példaként: H. HUBERT Gabriella, *A 16–17. századi gyülekezeti énekek kutatási helyzete = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 97–103; MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A katolikus népénekek feltárásáról és kritikai kiadásáról = Uo.*, 139–172; BARTÓK István, *Vallásos társulatok áhítati irodalma: A Mária-társulatok = Uo.*, 173–181.

zenetörténészek, illetve történészek mellett azonban továbbra is jellemző, hogy a kegyességi irodalom minden területén (az utóbb említett textusok és kegyességi gyakorlatok vizsgálatától a meditáció- és imádságtörténeti kutatásokon keresztül a prédikáció szövegeinek és praxisának feldolgozásáig) a katolikus és protestáns teológusok – személyesen és intézményesen is – alig kapcsolódtak be a feltárásokba, pláne kezdeményezőként.²¹ E tekintetben jelentős a különbség a II. világháború előtti időszakhoz képest, amikor Magyarországon is alapvetően a teológus-lelkész végzettségű kutatók végezték a kegyességtörténeti feltárásokat.

A kegyességi irodalom szövegeinek feltárása és publikálása; kiadás- és könyvtörténeti kutatások

Örvendetes, hogy az utóbbi időben jelentős figyelem irányult a kora újkori imádságok és meditációk modern kiadására, hiszen a legtöbb kutatás alapja, feltétele és inspirálója a szövegekhez való hozzáférés lehetővé tétele. A fentebb hivatkozott, korábban megjelent kutatástörténeti áttekintésekben számba vett reprint, kritikai és népszerűsítő imakönyv-kiadások²² megjelenését követő utóbbi években Pázmány Péter 1606 és 1631 között négyszer kiadott *Imádságos könyvének* kritikai kiadási folyamatát kísérte a szakma megkülönböztetett figyelemmel. E munka a 17. századi mesterről elnevezett budapesti-piliscsabai katolikus egyetem Irodalomtudományi Tanszékén, a Hargittay Emil által koordinált Pázmány életmű-kiadás keretében és szakmai támogatásával zajlik.²³ Mivel az apparatus criticus a sajtó alá rendezett szöveg²⁴ megjelentetése után tizenkét évvel (!) később látott napvilágot, e csúszás megnehezítette a kritikai szöveg használatát.²⁵

Pázmány imakönyve az apparátus megjelenésének e jelentős késésével együtt is az utóbbi évek leggyakrabban elemzett kegyességi szövege volt. Nem meglepő, hogy a filológiai megfigyelések nagy része a kiadásért felelős Bajáki Rita és Bogár Judit munká-

²¹ A katolikus atyák közül elsősorban Szabó Ferenc és Rokay Zoltán, a protestáns lelkészek közül pedig Dienes Dénes (jelen áttekintésem kezdeti időpontjánál korábbi monográfiája: „*Melyeket én az Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...*”: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002) mellett Fekete Csaba közl idevágó írásokat. E szerzők utóbbi néhány évben írt szövegeire jelen tanulmányban hivatkozom.

²² Lásd ezekről: *Siralmas*, i. m., 48–49.

²³ A Pázmány-kritikai kiadás általános helyzetéről szóló beszámolót lásd a kutatás vezetőjétől: HARGITTAY Emil, *A Pázmány kritikai kiadás = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 249–253. Lásd még ugyanitt: SZELESTEI N. László, *Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről*, 367–375.

²⁴ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001.

²⁵ A kötet jelen tanulmány lezárását követően jött ki a nyomdából, érdemben tehát egyelőre nem tudtam ezzel foglalkozni. PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, szerk. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas, 2013.

iban olvasható, a szerzők ezekben készítették elő és tárták a szakmai közönség elé az apparatus criticusban közlendő eredményeiket. A legfőbb textológiai és forráskritikai kérdéseket bemutató írások,²⁶ valamint Bajáki Rita doktori disszertációja²⁷ mind a sajtó alá rendezés műhelymunkájába engednek betekintést. Ezek az írások a Pázmány Péter Katolikus Egyetem graduális és posztgraduális hallgatói által elvégzett kisebb kutatásokat is integrálták, sőt az újabb filológusi nemzedék néhány tagjának önállóan is megjelentek tanulmányai.²⁸ E kutatócsoport legfiatalabb tagjai is kipróbálhatták a szöveggondozás munkáját: az oktatásban is jól használható, modernizált szöveg közlésével válogatott részeket adtak ki az *Imádságos könyvből*, Pázmány Kempis fordítását, a *Christus követéséről négy könyve* (Bécs, 1624) című munkát pedig (ugyanabban a kötetben) teljes egészében jelentették meg.²⁹ E szerzőkön kívül a kritikai kiadással közvetlenül nem foglalkozó, más intézményekhez tartozó kutatóktól is megjelent néhány rövidebb írás Pázmány imakönyvének kontextusáról, forrásairól, szerzőségi kérdéseiről.³⁰

²⁶ BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 61–71; BAJÁKI Rita, *Imádságos könyv kezdőknek és haladóknak: ami a szöveggkritikából kimarad = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007, 17–20; UŐ, *Pázmány Imádságos könyvének kritikai kiadása: a szöveggkritika = Filológia és textológia, i. m.*, 263–268; BOGÁR Judit, *Pázmány Imádságos könyvének kritikai kiadása: a tárgyi jegyzetelés viszontagságai = Uo.*, 269–274; UŐ, *Pázmány Péter Imádságos könyvének ökömenizmusa = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig: A Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 252–259; UŐ, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 45–55; UŐ, *A középkori misztikus hagyomány továbbélése Pázmány Péter Imádságos könyvében = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 65–71.

²⁷ BAJÁKI Rita, „Csak az tud jól élni a ki jól tud imádkozni”: *Pázmány Péter Imádságos könyvének szöveggkritikai vizsgálata*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2009 (Phd-disszertáció kézírata).

²⁸ Lásd például az *Imádságos könyv* szoltárfordításainak, himnuszának és Mária-antifónáinak (a szakmát régóta izgató) szerzőségi kérdését vizsgáló mikrofilológiai feltárásokra történő hivatkozást: BOGÁR, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia, i. m.*, 53. Az itt idézett hallgatók feladata az említett fordítások összehasonlítása volt Pázmány életművének egyéb szoltáridézeteivel, ám sem ők, sem az e kutatásairól önálló írásban is beszámoló szerző nem talált olyan kifejezésbeli és szóhasználati egyezéseket, amelyek alapján egyértelműen lehetne arra következtetni, hogy az *Imádságos könyv* verses bűnbánati szoltárváltozatai szintén Pázmány fordításai lennének: BÁN Izabella, *Pázmány bűnbánati szoltárai a prédikációk tükrében = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 31–34. Szabó Ferenc viszont Pázmánynak tulajdonítja az 51. (50.) szoltár fordítását: *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati szoltára = A szoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2011, 125–132; Lásd még itt: *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 115–121.

²⁹ PÁZMÁNY Péter, *Ajtatossági művek*, szerk. BÁN Izabella, DÓBÉK Ágnes, Bp., PPKE, [2012]. – Pázmány fordításáról ezt megelőzően: HARGITTAY Emil, *Három Kempis-fordítás = Útjaidon: Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára*, szerk. BAZSÁNYI Sándor et al., Bp., Magyar Piarista Rendtartomány – PPKE BTK – Új Ember Kiadó, 2002, 366–372.

³⁰ ORLOVSKY Géza, *Pázmány Péter Keresztényi imádságos könyvéről*, Magyar Egyházzene, 2010/2011, 239–246; JELENITS István, *Pázmány és Szent Tamás imádságai = Pázmány nyomában, i. m.*, 211–218; VOIGT Vilmos, *Meglepetés: Pázmány Imádságos könyvének proverbium-használata = Uo.*, 481–488.

Az imádságirodalom vonatkozásában is igaz a tétel, mely szerint a modern szövegkiadások mindig kanonizációs vagy kánonátrendező erővel bírnak. A Pázmány-kiadás és a ráirányuló szakmai figyelem jogossága egyértelmű, hiszen régóta tudott dolog, hogy ennek az imádságoskönyvnek valóban alapvető szöveg- és kötetszerkezet-formáló hatalma volt a 17. század elejétől kezdve.³¹ Viszont nemcsak féoldalas, hanem megtévesztő is lenne a 17–18. század olvasni tudó híveinek szövegismeretét csupán Pázmány imádságoskönyve hatástörténetének aspektusából elgondolni. Akár magában a katolikus imairódalomban is,³² s még inkább hiba lenne a sokáig a katolikusnál nagyobb számban kiadott, elterjedtebb és olvasottabb protestáns kegyességi szövegek és szövegahagyományozódás értelmezését háttérbe szorítani. Sőt, az imádságoskönyveken túl szükség lenne a korszak – imádságokat, meditációkat, soliloquiumokat is tartalmazó – népszerű életvezetési könyveinek nyomtatott és/vagy online kiadásaira, valamint az imádságelméleti munkák modern közzétételére.³³

A Pázmány munkáján kívüli, idegen nyelvből fordított-átdolgozott vagy eredetileg magyarul írt imádságos, meditációs és más kegyességi könyvekre irányuló figyelmet támogathatja az a 2012-ben kezdődő, Szelestei N. László által irányított, jelentős imádságfeltáró vállalkozás, amely *Az 1800 előtti magyarországi imádságok adatbázisa* címet viseli (<http://ima.btk.ppke.hu>). Heltai János már évekkel ezelőtt sürgette a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatójához hasonló nyilvántartás összeállítását az imádságirodalomra vonatkozóan is, mert „egyre világosabban látszik, hogy bizonyos mértékig kötött formájú szövegekből áll”.³⁴ Most ez a terv végre megvalósulhat. A Balassi Kiadó által kifejlesztett szoftveren alapuló adatbázis első bemutatása éppen a jelen kötetünk alapjául szolgáló debreceni Rebakucs-konferencián történt meg.³⁵ A munkacsoport perspektivikus vállalása szerint az incipitmutatót tartalmazó, de facsimile szövegeket is belinkelő honlapon a „bizonyíthatóan e földrajzi területen használt imádságokról, nyelvre való tekintet nélkül, azonos

³¹ Újabb filológiai eredmények támasztják alá ezt a megállapítást: BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE, 2001, 285–291; Uő, *Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 11–22; Uő, BOGÁR Judit, *Pázmány Imádságos könyvének hatása = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., PPKE, 2010, 195–201.

³² A 18. századi magyarországi imakönyvekről és külföldi mintáikról lásd újabban például LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, MKSz, 2012/2, 234–255; FRAUHAMMER Krisztina, „Olvasás által imára buzdítani”: *Martin von Cochem Krisztus-életrajzának magyarországi utóélete = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 113–125; Uő, „A lélek kincsei”: *Tapasztalatok a természetfölöttiről Szent Gertrúd, Mechtild és Martin von Cochem tolmácsolásában = Misztika, i. m.*, 113–125; KOVÁCS Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrása = Uo.*, 177–188. – Lásd még jelen kötetben Knapp Éva tanulmányát.

³³ Lásd erről bővebben a monográfiámban: FAZAKAS, *Síralmas, i. m.*, 49.

³⁴ HELTAI, *i. m.*, 19–20.

³⁵ A Szelestei N. László és Kőszeghy Péter által tartott előadás (*1800 előtti magyar nyelvű imádságaink adatbankja*) írásos változata nem készült el.

adatsort rögzítünk. Az ebben szereplő információk és az imádságok később rögzítendő szövegei a műfaj sokoldalú kutathatóságát kínálják.” Mivel azonban egyelőre (2013 végén) csupán 48 rekord érhető el (Pázmány Péter, Esterházy Pál és Pongrátz Eszter néhány imájának adatai), s mivel e kutatási program is elsősorban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport infrastruktúrájára épül és az itt folyó kutatásokon alapul, tehát katolikus szerzők vannak az érdeklődés központjában, jelen állapotában, s talán még egy ideig ez az adatbázis is némileg torzíthatja a középkori és kora újkori imádsághagyományozódás pontos megismerését.

Az esetlegességeken alapuló adatbevitel sorrendjénél és intenzitásánál nagyobb problémát okoz jelenleg a felhasználónak, hogy a honlapon egyelőre semmilyen bevezetőt és segédletet sem olvashatunk. Pedig egyrészt legalább az imák – csupán incipit alapján, sok esetben majd talán facsimile nélkül történő – esetleges beazonosíthatósági nehézségének kérdését fontos lenne mihamarabb tisztázni: a jelen kötet alapjául szolgáló konferencián elhangzott előadást követően elsősorban ez a szempont kapott kritikát. (Hiszen egyes imádságok incipitjeinek változása ellenére lényegében ugyanazok az imák hagyományozódtak.) Másrészt az adatbázis feltöltése során is élesen fog felvetődni az a kérdés, amelyhez hasonlóval a kegyességi irodalom kutatói – ahogy arról alább, a 2. fejezetben írok – folyamatosan szembesülnek: hogyan lehet meghatározni az imádság műfaji kritériumait? Ki lehet-e hagyni az adatbázisból a meditációkat, soliloquiumokat, illetve az áhítati irodalom más műfajú szövegeit? Ha igen, milyen elvek alapján?

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folyó feltáró munkák megalapozásához szükséges bibliográfiai előkészítés is elkezdődött. Bajáki Rita – Holl Béla gyűjtése nyomán, annak folytatása igényével – megfogalmazta javaslatait az 1800 előtti imádságok, illetve egyelőre csupán az imádságos *könyvek* bibliográfiai feldolgozásával kapcsolatban. Bár az írás címe és a gondolatmenet nagy része csupán a katolikus munkákról szól, végül éppen azt a fontos, általam is axiómának tekintendő szempontot hangsúlyozza, hogy a „tervezett bibliográfia gyűjtőkörét felekezeti hovatartozástól függetlenül kellene meghatározni. Itt az ideje, hogy szakítsunk azzal a hagyománnyal, mely szerint az imádságos irodalmat felekezetek szerint tárgyaljuk (s igen szerencsés lenne, ha a kutató is függetleníteni tudná magát saját hovatartozásától), hiszen ezek az imádságoskönyvek ugyanazon forrásból táplálkoztak, egymásra gyakorolt hatásuk vitathatatlan, és tudjuk, hogy a vallási hovatartozás nem volt gátja egy-egy munka részleges újra kiadásának, számos imádság szerepel katolikus, protestáns műben egyaránt.”³⁶ Ez az elvárás azonos a meditációirodalom kutatástörténetét, illetve lehetőségeit számba vevő másik szerző, Gábor Csilla ugyanebben a 2008-as kötetben megfogalmazott vágyával. Eszerint a legújabb vizsgálódások egyik „figyelemre méltó újdonsága, hogy igyekszik tekintetbe

³⁶ BAJÁKI Rita, *Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságoskönyvek feldolgozására = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 91–96, az idézet 95.

venni az interkonfesszionális kapcsolatokat, átjárásokat³⁷. E vágy megfogalmazása ellenére azonban úgy látszik, hogy jelenleg is csak beszélünk erről, ám egyelőre ritka az alapos összehasonlítás.³⁸

Már Gábor Csilla is jelezte idézett számvetésében, hogy a Pázmány Egyetemen folyó alapkutatások mellett mely további intézményekben végeznek feltáró munkákat, s publikálnak könyv- és kiadástörténeti tanulmányokat a kora újkori imádság- és meditációkutatás témakörében.³⁹ E kutatásoknak az utóbbi években részben szintén a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport biztosít fórumot az általuk rendezett konferenciákon és kiadott tanulmánykötetekben. A velük szorosan együttműködő partnerintézmények, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke, a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelye, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Intézete, s időnként más intézmények is koordinálnak meditáció- és imádságirodalmi kutatásokat. A saját tagjaik munkáinak támogatásán túl konferenciákat rendeznek és szövegkiadásokat, monográfiákat, tanulmánygyűjteményeket jelentetnek meg.⁴⁰

A magyar kutatók legtöbb előadása és írása az utóbbi években úgy foglalkozott a 15–18. századi magyarországi (de nem csak magyar nyelvű) imádság- és meditációirodalommal, hogy – Pázmány Péter *Imádságos könyve* mellett – korábban alig vizsgált munkákat elemzett: elmélkedés- és imaköteteket, valamint a kegyességi szövegek hagyományozódását. Mivel rengeteg rég elfeledett munka rejtőzik az archívumokban, vagy ismeretlen számunkra az adott szöveghagyomány, a precíz forrásfeltárás és az attribúciók rendkívül fontosak.⁴¹ Sajnos azonban nem minden kutató kontextualizálja

³⁷ GÁBOR, *Elmélkedés, meditáció, i. m.*, 60.

³⁸ Az összehasonlítás mintája lehet: GÁBOR Csilla, *Kegyesség és (inter)konfesszió = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 85–94.

³⁹ GÁBOR, *Elmélkedés, meditáció, i. m.*, 59–60.

⁴⁰ E kutatócsoportok kiadványaira számos jegyzetben hivatkozom.

⁴¹ Fontos példa a szisztematikus feltárára: KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda, 2000; Uő, *Officium Rákócziánium: Pótlások*, MKsz, 2011/1, 103–106. – Lásd továbbá BÁN Izabella, *Jó illatú rózsás kert: Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 23–32; FEKETE Csaba, *A 16–17. század legkisebb hazai imádságoskönyve = Uo.*, 91–103; FRAUHAMMER, „*Olvasás által imára buzdítani*”, *i. m.*; HORVÁTH Sándor, *Imák a Hisa Zlata imakönyvben = Uo.*, 127–145; REICHARDT Gabriella, *Nádasdy Pál imakönyve (1631) = Uo.*, 189–200; ROKAY Zoltán, *Szabadkán használatos 18. századi illír nyelvű imakönyvek = Uo.*, 201–214; Soós Sándorné VERES Rózsa, *A rózsafüzér-imádság a 17. századi írásos emlékeinkben = Uo.*, 215–226 (a rózsafüzér-imádság hagyományáról bővebben ír újabban Uő, „*fonjunk rózsafüzért szép Üdvözlétébül!*”: *A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XXI. századi magyar irodalomban*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009. További, a hagyományt kitűnően elemző írás: KNAPP Éva, Tüskés Gábor, E. S. és a Rózsakoszorú = K. É., T. G., *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 273–300; SZELESTEI N. László, *Rimay János imakönyve = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 227–234; BÁN Izabella, *Társulati imakönyvek a*

eléggé filológiai eredményeit, az áhítati irodalom hagyományaihoz mérve az elemzett munkát: sok publikáció kimerül egy-egy rövidebb bemutatásban. Egyre sürgetőbb merül tehát fel a szintetizáló kutatások szükségessége. A több intézményhez tartozó konferencia-résztevők témaválasztásait és módszertanát azonban, szervezőként, bármely intézménynek nehéz koordinálni. Ám ha jól használható és releváns adatbázisokat, szövegkiadásokat, illetve konferenciákat és tanulmányköteteket szeretnénk látni a későbbiekben, akkor mégiscsak szükséges lesz az egységesítés szempontjainak lehetőségein gondolkodni. Ehhez fontos az utóbbi években már publikált, sokféle, sokak által végzett ima- és meditációfeltárásokra is alapozva egy homogén szemléletű monografikus feldolgozás szisztematikusabb rendszerének kidolgozása. Úgy látom ugyanis, hogy a kora újkori imádság- és meditációirodalom, valamint más kegyességi műfajok szövegeit sokkal nehezebb értelmezni, ezekről szabatosan és szakszerűen beszélni, mint a prédikációkról.

A könyv- és kiadástörténeti feltárásokon túl, ahogy fentebb is hivatkoztam, az egyes tudományok nehezen tudnak mit kezdeni e szövegekkel. A teológiatörténeti vizsgálódások az euchetikai és meditációelméleti érdeklődés évszázados háttérbe szorított-sága miatt.⁴² A történeti vagy történeti szociológiai kutatások a referencializálhatóság nehézsége, a szövegekben és kötetekben található „külső” vonatkozású adatok kicsiny száma, valamint a szöveget meg szólaltatni képes fogalmi nyelv hiánya miatt. Babér elsősorban talán a történeti antropológiai kutatásoknak teremhet, amennyiben szisztematikus feltárás indul ebből a nézőpontból. Hasonló ehhez az angolszász kutatás 1993-as láttele: Cynthia Garrett szerint sem a teológia-, sem a vallás-, sem az irodalomtörténet nem mutatott különösebb érdeklődést a reformáció után igen sokféle és rendkívül népszerű angliai magánimádságok és imádságos kötetek létrehozása számára praeceptumként szolgáló imádságelméletek iránt, pedig a vizsgálatoknak éppen az említett diszciplinák között kellett volna, illetve kell megtörténnie.⁴³

misztika szolgálatában = *Misztika, i. m.*, 23–30 (lásd még Bán Izabella tanulmányát jelen kötetben); SZIGETI Jenő, *A zombatos imádságoskönyv zsoldárfordításai* = *Zsoldár a régi magyar irodalomban, i. m.*, 303–309. ⁴² 1886-ban jelent meg Csiky Lajos *Euchetika* című könyve, az egyetlen magyar nyelvű imádságtan az újabb korban, a protestáns lelkészek, illetve főképp teológushallgatók számára. Ez részletes bibliográfiát is adott a 16–20. századi magyar nyelvű imádságoskönyvekről. CSIKY Lajos, *Imádságtan (Euchetika) a protestáns lelkészi kar, de különösen a hittanhallgatók számára*, Debrecen, [s. n.], 1886. – Az utóbbi időben is kevés a kegyességi irodalom teológiai szempontú értelmezése. Ennek oka egyrészt a teológusok jelentős hiánya a téma kutatásában, másrészt az, hogy a világi kutatók többsége kiforratlan vagy pontatlan állításokat fogalmaz meg, ha teológiai szempontból nyilatkozik közép- és kora újkori kegyességi szövegekről. A néhány, fentebb hivatkozott katolikus és protestáns teológuson kívül, az utóbbi 4–5 évben, katolikus oldalról elsősorban Gábor Csilla – már citált – írásaiban jelenik meg releváns módon ez a szempont is, unitárius vonatkozásban pedig Balázs Mihály néhány írása foglalkozik alaposan a teológiai kérdésekkel: BALÁZS Mihály, *Bevezető tanulmány* = HELTAI Gáspár *Imádságos könyve (1570–1571)*, s. a. r. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006, 7–64; Uő, *Újabb szempontok Ecsedi Báthori István meditációinak értelmezéséhez* = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 129–136.

⁴³ GARRETT, *i. m.*, 328–329.

Véleményem szerint az imádságos és meditációs kötetek szövegkiadásai, illetve a könyv-, kiadás- és szövegtörténeti kutatások abban az esetben válnak relevánsakká, az irodalmi kutatások akkor eredményeznek alaposabb elemzéseket, ha tudatosítanak két fontos, egymással szorosan összefüggő szempontot. Egyrészt azt, hogy a kegyességi irodalom egyes műfajai nem különíthetők el sem a szövegkiadások, sem a filológiai elemzések, sem pedig az alaposabb szöveginterpretációk során, hiszen a középkorban és a kora újkorban (és később is) ezek összetartoztak. Másrészt amennyiben nem műfajokra szétválasztva hagyományozódtak a devóciós szövegek, hanem a beszédhelyzet, a funkció, a sokféle liturgikus és paraliturgikus alkalom hagyományaitól függően *használták* (mondták, írták le, applikálták stb.) ezeket, akkor az értelmezés során is az a fontos, hogy a kegyességi irodalom *úzusára*, tehát a szövegek konkrét gyakorlati alkalmazására figyeljünk. E két szempontról a következő két fejezetben szólok.

A praeceptumoktól és a retorikai elemzéstől a műfaji sokféleség kérdéséig

Mivel a prédikációelméleti munkákhoz képest is kevesebb praeceptumot írtak és nyomtattak a meditáció- és imádságírás témájában a kora újkori Magyarországon, a kutatás régóta tudja, hogy alaposan figyelembe kell venni a teoretikus reflexiókat implicit módon magukba foglaló primer ima- és meditációs szövegeket. Tüskés Gábor úgy is megfogalmazta ezt, hogy „a meditációnak mint műfajnak és a meditációgyűjteménynek mint könyvformának nem volt abban az értelemben vett elmélete, mint például az eposznak, a prédikációnak vagy az iskoladrámának, s hogy a meditáció retorikája magukban a művekben és a keretszövegekben kanonizálódott, semmint a retorikaelméletekben.”⁴⁴ Gábor Csilla 2008-as feladatkielölő tanulmánya, idézve ezt a megállapítást, „vitatható[nak], tehát megőrzésre és továbbgondolásra szorul[ónak]” vélte, s bár nem részletezte véleményét, úgy tűnik, a Tüskés által leírtnál nagyobb mértékű önállóságát feltételezte a kora újkori meditáció- és imádságelméleti irodalomnak. S valóban, a korábbi, „*Religiosa actio mentis*” című írását követően újabb tanulmányaiban is foglalkozott e kérdéssel: Ludovicus Granatensis teoretikus szövegeitől a magyarországi elméleti (jellegű) irodalomig. Legújabban Pázmánynak *Az Imádságrul* szóló prédikációját mutatta be, röviden összevetve Jeremias Drexel 1636-os imádság- és meditációelméleti traktátusával, a *Rhetorica coelestisszel*, valamint egy Szent Ignác-kommentár nyelvhasználatát elemezte e kegyességgyakorlási mód elméleti összefüggésében.⁴⁵ Fontos irány

⁴⁴ Tüskés, A XVII. századi elbeszélő egyházi, i. m., 52.

⁴⁵ GÁBOR Csilla, „*Religiosa actio mentis*”: Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 9–60; Uő, *Ludovicus Granatensis az imádságról és az elmélkedésről* = *Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 2005, 22–24; Uő, *Elmélet a gyakorlatban: Pázmány prédikációja az elmélkedésről és az imádságról* = *Pázmány nyomában*, i. m., 171–176; Uő, *Misztika, struktúra, szöveghasználat – egy 17. századi Szent Ignác-kommentár példája* = *Misztika*, i. m., 127–135.

tehát a kora újkori kegyességi irodalom szerzőinek teoretikus tudatosságát vizsgálni, bár mások újabb publikációi inkább Tüskés megállapításához állnak közelebb, amennyiben azt támasztják alá, hogy a meditáció- és imádságelméleti kérdések nem önállóan, hanem nagyjából részben mégiscsak primer munkákban jelennek meg. Meszesán Mária doktori disszertációja és tanulmányai elsősorban a 17. század második felének katolikus és lutheránus *ars moriendi* irodalmának elmélkedéseit (Mihálykó János, Madarász Márton, Szentgyörgyi Gergely és Malomfalvy Gergely fordításait, átdolgozásait) vizsgálta az örökkévalóság kérdésének összefüggésében forráshasználati, retorikai és önszemléleti szempontból, ám szövegelemzői figyelme kiterjedt az elméleti szempontú és a műfajra vonatkozó megjegyzésekre is.⁴⁶ Farmati Anna az elmélkedést kísérő imádságtípust elemezve mutatott be négy elmélkedésgyűjteményt a 17. század második és harmadik harmadából (két jezsuitáét, Derekey György, illetve Hajnal Mátyás munkáit, valamint két ferences szövegét, Kopcsányi Márton, illetve Malomfalvy Gergely írásait), úgy, hogy figyelemmel volt az e könyvekben található, imáról, meditációról szóló reflexiókra.⁴⁷ Péntek Veronika jelenleg is készülő PhD-dolgozatában és írásaiban szintén úgy foglalkozik Pécsi Lukács, Ecsedi Báthory István és Erdődi János kegyességi munkáinak (imádságok, meditációk, soliloquiumok) retorikai elemzéseivel, hogy közben az elméleti reflexiókat is megmutatja. Ugyanis ha nem is *ars orandiként* értendő például Báthory írása, mint azt a kritikai kiadás vélte, e szövegek valamelyest mind teoretizálják az imádság mibenlétének és szükségességének, valamint egyes részeinek, műfajainak és módjainak kérdését.⁴⁸

Részben a fent idézett, valamint más újabb tanulmányok gyakran végeznek (ima- és meditációelméleti vizsgálatoktól akár függetlenül is) nyelvi, retorikai, illetve szerkezeti, tartalmi jellegű szövegelemzéseket. A meditációs és imádságnyelv elemzése (főképpen a misztikus szövegeké) azonban komoly kihívás a modern interpretátor számára, elsősorban a kontemplatív, már-már *nem is nyelvi jellegű* kegyességgyakor-

⁴⁶ MESZESÁN Mária, *Topológia és tropológia elhajlásai, avagy halál és élet retorikája Madarász Márton elmélkedésében*, Egyháztörténeti Szemle, 2010/2, 3–32; Uő, *Idő és időtlenség mint tél és nyár Mihálykó Jánosnak az örökkévalóságról szóló írásában*, Egyháztörténeti Szemle, 2011/1, 65–93; Uő, „Ki nem kezdődik, nem végződik soha”: Az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban, Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2010 (PhD-értekezés kézírata).

⁴⁷ FARMATI Anna, „De az igaz és foganatos imádság két képpen lehet...”: Az elmélkedést kísérő imádság mint sajátos típus = Régi magyar imakönyvek, i. m., 57–69. Lásd még Uő, *A kolozsvári Nepomuki Szent János Társulat áhítatgyakorlatai = Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 31–40. – A társulatok egy részére vonatkozó újabb szakirodalom áttekintése: BARTÓK, i. m., 173–181. Korábban, még részletesebben: KNAPP, *Pietás*, i. m., 9–26.

⁴⁸ PÉNTÉK Veronika, *Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában = Emlékezet és devóció*, i. m., 137–148; Uő, *Pécsi Lukács és Erdődi János Soliloquia-fordítása = Régi magyar imakönyvek*, i. m., 181–187; Uő, *Ars orandi és lectio divina: Pécsi Lukács és Ecsedi Báthory István példája = Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 138–145.

lasi módok miatt.⁴⁹ Talán ennek a következménye, hogy néhány tanulmánynak kevésbé szabatos a szaknyelve, s csupán röviden veszi számba az éppen elemzett elmélkedésgyűjtemény trópusait és figuráit, illetve csak rövidebb reflexiókat közöl a szerző (fordító) nyelvhasználatára vonatkozóan.

A jelen fejezetben hivatkozott szerzők egy része nemcsak az imaelméleti vonatkozások jelenlétére figyel fel a primer kegyességi szövegekben, illetve retorikai jellegű elemzéseket (vagy egyszerűbb leírásokat) végez, hanem a műfaji kérdésekkel is foglalkozik. Ám ahogy azt a korábbi kutatások alapján láttuk,⁵⁰ a prédikáció, illetve az imádság és a meditáció „nem a romantika utáni értelemben szuverén »irodalmi műfaj« – s nem is szabad ezt a látszatot keltenünk –, hiszen éppen abban áll a sajátossága, hogy az irodalmi tudat történelmileg rétegzett s általa definiált szektorához tartozik, ennek alapján írható le.”⁵¹ Vagyis e szövegtípusok inkább a genusok rendszerén belül értelmezendők: elsősorban úgy, mint *genus deliberativum*, azon belül is *oratio suasoria*. Philip McGuire, Hilmar Pabel és mások is foglalkoznak azzal, hogy például Erasmus – a *Modus orandi Deum*ban megfogalmazott – nézete szerint a könyörgőnek Istent kell meggyőznie.⁵² Akkor lehetséges e genusban történő értelmezés, ha az imádság legfontosabb részei között a *petitiót* (kérést) helyezi a középpontba az imádkozó, s lesz ez az egység túlsúlyban az adott imaszövegben. Amennyiben pedig az imádság *Istent dicsőítő*, vagy *hálaadó* egységét állítja a szöveg a középpontba, akkor *genus demonstrativum*ként, s azon belül *laudatió*ként szokták értelmezni. De minthogy az imádságelméletek leggyakrabban úgy vélik (már Erasmus előtt és azóta is gyakran); valamint a primer imádságszövegek jelentős része úgy épül fel, hogy mindegyiket tartalmazza: tulajdonképpen *genus mixtum*ként gondolhatók el e szövegek.

Több írás, az újabb nemzetközi kutatásokhoz hasonlóan, immár nem arra irányul, hogy miképpen lehet pontosan elkülöníteni az imádságokat a kegyességi irodalom más műfajaitól, hanem a sokműfajúságot, a műfajok közti átmeneteket, átlépéseket tartják

⁴⁹ Kitűnő elemzési irányokat jelöl ki például FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, JATE, 2001, valamint IMRE Mihály, *A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata* (Otrokocsi Főris Ferenc Isten előtt járóknak tökéletessége című művében = *Nyelv, lelkeség, i. m.*, 169–190. Lásd még Imre Mihály tanulmányát jelen kötetben. – További írások: BAJÁKI Rita, *Misztika és a Pázmány előtti magyar nyelvű imakönyvek = Misztika, i. m.*, 13–22; FARMATI Anna, „Szerzetted el-hagyod, ha égni, és Szerafim lenni nem akarsz”: *A misztikus tapasztalat mint argumentum- és identitásképző nyelvezet egy ferences lelkigyakorlatos könyvben = Uo.*, 101–112; HUBERT Ildikó, *Misztika egy népszerű imakönyvben* (Liliom kertecske) = *Uo.*, 137–151; KÓNYA Franciska, „Távoztasd-el tőled a gonoszt, tégy jót, és egygyezzel-meg az Istennel”: *Misztikus megismerés Tarnóczy István meditációs könyveiben = Uo.*, 169–176; LESTI Judit, *Hajnal Mátyás SJ: Szíves könyvecske* (Bécs, 1629) = *Uo.*, 189–202. stb.

⁵⁰ A műfaji szempontú kutatások összefoglalását lásd bővebben monográfiámban: *Siralmas, i. m.*, 54–61.

⁵¹ IMRE, *A XVII. századi retorika, i. m.*, 141–142.

⁵² Philip C. MCGUIRE, *Private Prayer and English Poetry in the Early Seventeenth Century*, *Studies in English Literature*, 1974/1, 64–77; Lee Daniel SNYDER, *Erasmus on Prayer: A Renaissance Reinterpretation*, *Renaissance and Reformation*, 1976, 21–27; Hilmar M. PABEL, *Conversing with God: Prayer in Erasmus's Pastoral Writings*, Toronto, University of Toronto Press, 1997.

e kegyességi szövegek fontos jellemzőjének. Bár a prédikációs szövegekben található imádságbetéteket is érdemes feltárni,⁵³ legtöbbször az ima, a meditáció, a soliloquium, illetve a már nem is verbális szintű, nyelvileg nehezen megragadható kontempláció szoros összetartozását, az e szövegek közötti viszonyt, valamint az átlépéseket, egymásba fonódásokat vizsgálják, akár egy szövegen belül is. A fentebb említett kutatók mellett e szempontokból a késő középkori irodalom kutatásában Korondi Ágnes, kora újkori vonatkozásban Kónya Franciska, Varga Bernadett és Fajt Anita tanulmányai, illetve PhD-disszertációi méltóak figyelemre. Korondi kegyességi és szövegmodelleket vizsgált a kódexszövegeink műfaji határvidékén (elmélkedések, imádságok, passiók, zsolttárak stb.),⁵⁴ Kónya a 17. századi jezsuita kegyességi gyakorlat és sokféle szövegtípus felől vizsgálta Tarnóczi István elmélkedésgyűjteményeit,⁵⁵ Varga a református Keresztúri Pál kegyességi munkáit értelmezte az imádság és elmélkedés viszonyai szempontjából,⁵⁶ Fajt pedig a lutheránus Szenci Fekete István elmélkedéseit és ezek német eredetijét mutatta be, alaposan tárgyalva a forrásokra vonatkozó, valamint fordítási, retorikai és kegyességgyakorlási kérdéseket.⁵⁷

⁵³ Nemcsak azokat, amelyekre maga a szöveg reflektál és/vagy annak eltérő tipográfiája utal, hanem azokat is, amelyek a prédikációba beépülve, pusztán grammatikai személyváltással különülnek el, amikor a prédikátor többes szám második személy helyett többes első személyben kezd szólni, vagyis grammatikailag felajánlja az azonosulást a megszólítottaknak. Mindennek jelentősége a kora újkori prédikációs szövegekben csak közvetetten vagy úgy sem érzékelhető számunkra: alig tudunk valamit abból, hogy az eredeti liturgiai kontextus hallgatósága, a gyülekezet számára a pap miképpen – milyen gesztusokkal, hangszínváltással lépett ki (és vissza és újra ki) a többes szám második személyű beszédhelyzetből.

⁵⁴ KORONDI ÁGNES, *Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban* = *Emlékezet és devóció*, i. m., 109–127; Uő, *Bonaventura-fordítások a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban (kegyességi és szövegmodellek) = A fordítás kultúrája: szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum – Lát-hatatlan Kollégium, 2010, II, 111–182; Uő, *Szent Bernát nyolc zsolttára a késő középkori és kora újkori imádságirodalomban* = *Zsoltár a régi magyar irodalomban*, i. m., 15–33; Uő, *Imitatio, compassio, conformatio – kegyességi modellek a késő középkori magyar nyelvű passiószövegekben* = *Nyelv, lelkiség*, i. m., 117–127.

⁵⁵ KÓNYA Franciska, „*Voluntas mea in ea*”: *Latin citátumok magyar fordítása Tarnóczy István Jó akarat című művében* = *A fordítás kultúrája*, i. m., 85–95; Uő, „*Nincs nagyobb szükség az halálnál; de nagyobb barátság sincsen abban való szolgáltnál*”: *Halálra való felkészülés Tarnóczy István bestsellerében* = *Az áhítat nem hivatalos*, i. m., 133–144; Uő, *Ágoston spongyájához hasonlónak válni vagy ördöggé lenni? Teológiai hagyomány Tarnóczy István Vigyázó szem című művében* = *Nyelv, lelkiség*, i. m., 69–79; Uő, *Tarnóczy István és a 17. századi magyarországi kegyességi irodalom*, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2012 (PhD-értekezés kézirat). Lásd még Kónya tanulmányát jelen kötetben.

⁵⁶ VARGA Bernadett, *Interkonfesszionális és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában = Crescit eundo: Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter, Bp., Argumentum – OSZK – MOKKA-R Egyesület, 2011, 209–214; Uő, „*Hát én, Uram, mit szóljak te előtted...?*”: *Imádság és elmélkedés viszonya Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásában* = *Régi magyar imakönyvek*, i. m., 243–255; Uő, „*En pedig mint a szív nélkül való tsak bolygok*”: *Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei Társalkodás*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013 (PhD-értekezés kézirat).

⁵⁷ FAJT Anita, „*Kicsoda csináltat aranyas Födöt a réz Tálhoz?*”: *Egy német elmélkedésgyűjtemény nyelvi jólfarmáltságának vizsgálata = Epika: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra et al., Bp., ELTE

A retorikai és műfaji jellegű megközelítéseket áttekintő gondolatmenet összegzéseként elmondható, hogy az imádságok és a meditációk azáltal is hatást gyakorolhattak az e szövegeket magában foglaló gyűjtemények használóira (olvasóira, a felolvasások hallgatóira stb.), hogy mind a prózai, mind a verses (énekel) könyörgések legnagyobb része egyes vagy többes szám első személyben íródott. Ez azt jelenti, hogy az imákat grammatikai transzformáció nélkül lehetett az imádkozónak újramondania, énekelnie és magára alkalmaznia. Könnyen lehetett tehát interiorizálni, az egyén vagy közösség sajátjaként megszólaltatni az imaszövegeket, illetve mintául venni a saját ima megfogalmazásához.⁵⁸

A jelen tanulmánykötetünk és az alapjául szolgáló konferenciánk címében közép-pontba állított műfaji megközelítések korábbi, szisztematikusan kategorizáló gyakorlatának esetlegességeire a grammatikai és retorikai nézőpontú vizsgálatok azért képesek felhívni a figyelmet, mert a kora újkori szerzők és hívek számos esetben nem egyszerűen azt a szöveget tartották imádságnak, amely egyes vagy többes szám első személyben fordul Istenhez (Szűz Máriához vagy valamely szenthez), az aposztrophé alakzata által megteremtődő retorikai pozícióban. Johannes Wallmann példaként Luthert idézi, aki számára *a Biblia elmélyült olvasása is a szent szöveg feletti meditációt* jelentette, ahogy több 17. századi szerző is a természet könyvét (*Liber naturae*) ugyancsak a kegyes elmélkedés tárgyának tette meg.⁵⁹

Az ószövetségi hagyomány óta imádságokként funkcionáló zsoltárok értelmezése mindig is a legfontosabb területe volt a kegyességi irodalom kutatásának. Az ilyen fel dolgozásokat azonban szintén azért kell kihagynom most, hogy ne váljon parttalanná az összefoglaló. Ám természetesen e téren sem csak a szövegek retorikai vagy műfaji vizsgálatát érdemes figyelembe vennie az irodalmi szempontú kutatásoknak, hanem a zsoltározás liturgikus és paraliturgikus gyakorlata is jelentős figyelmet érdemel.⁶⁰ Ezek mellett példaként most csak két, a zsoltár-, illetve imakutatáshoz szorosan kapcsolódó irányt említek. Egyrészt azt a főképp Fekete Csaba, valamint H. Hubert Gabriella (korábbi írásaimban már számba vett) kutatásainak szempontját, amely az énekek és az imádságok szoros kapcsolatára, az ének-imakönyvek sajátos kora újkori és újkori kiadványtípusára, valamint az énekel imádságok fontosságára hívja fel a figyelmet. A legutóbbi években az említett szerzők mellett⁶¹ Ferenczi Ilona tollából jelent meg ilyen

BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2010, 47–57; Uő, *A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosztáló órák című fordításának elemzése = Nyelv, lelkiség, i. m.*, 80–92; Uő, *Misztika kezdőknek = Misztika, i. m.*, 81–91.

⁵⁸ Minderről bővebben írtam, az egyes és többes szám használatának egy szövegen belüli keveredésére, illetve a szövegben is rögzített grammatikai transzformációkra vonatkozóan is: FAZAKAS, *Siralmas, i. m.*, 19–23.

⁵⁹ WALLMANN, *i. m.*, 27–29.

⁶⁰ A hazai kutatástörténet rövid áttekintését lásd SZABÓ András, *A régi magyar zsoltárok kutatása és irodalma = Zsoltár a régi magyar irodalomban, i. m.*, 7–13.

⁶¹ FEKETE, *i. m.*; H. HUBERT, *i. m.*

jellegű írás.⁶² Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a verses imák elemzése gyakran kerül előtérbe a szakirodalomban, újabban például Szelestei N. László ismertette Hegyfalusi György, 18. század eleji evangélikus lelkész verses imáit, megmutatva a kapcsolatot Ács Mihály *Arany lánc* című imakönyvének szövegeivel.⁶³

Az említetteken túl szintén fontos szövegtípus a műfajok közötti átjárások elemzése szempontjából az imanaplónak nevezett imádságoskönyv típus.⁶⁴ E főképp 18. századi kéziratos műfajt – Petrőczy Kata Szidónia, Cserei Ilona és Wesselényi Kata korábban ismeretlen írásait elemezve – Nagy Zsófia és Deé Nagy Anikó mutatta be.⁶⁵ A sajátos műfaji átmenetnek még többet elemzett példája az önéletírás és más ego-dokumentumok, illetve a devóció kapcsolata.⁶⁶ A téma egyik, az utóbbi néhány évben is gyakran kutattott példája Bethlen Kata önéletírása és imádságoskönyve, mely szövegeket azonban korábban alig vizsgáltak olyan alapos irodalmi, retorikai szempontú és műfajelméleti reflektáltságú szövegelemzésekben, ahogyan azt Nagy Márton Károly tette legutóbbi írásaiban,⁶⁷ már-már önelvű irodalomként értelmezve a Bethlen-szövegeket, hasonlóan ahhoz a Németh László óta meghatározó felfogáshoz, s tovább tökéletesítve azt, amely a belletrisztika horizontjában elemezte a nagyasszony szövegeit. Nagy Márton Károly e fontos interpretációs eredményeket hozó értelmezési módja azonban néhány filológiai tévedést is tartalmaz, s kevésbé figyel azokra a kontextuális irányultságú és textológiai megalapozású aspektusokra, amelyek Bethlen Kata szövegeinek létrehozását egyrészt inkább egy rendszerszerű önreprezentációs mezőben értelmezik, másrészt sokkal nagyobb szerepet tulajdonítanak Bod Péter, Málnási László, illetve a Bethlen környezetében lévő más prédikátorok szövegalkotó jelenlétének.⁶⁸

⁶² FERENCZI Ilona, *Az ének mint imádság: Madarász Márton ének-imádságai (1629) = Régi magyar imakönyvek, i. m., 105–112.*

⁶³ SZELESTEI N. László, *Hegyfalusi György Centifoliájának verses imáiról = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”: Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., OSZK – Balassi, 2010, 165–172.

⁶⁴ Az imádságoskönyvek műfaji kérdéseiről lásd részletesen monográfiámat: *Siralmas, i. m., 49–54, 57–59 és a III. fejezet.*

⁶⁵ NAGY Zsófia, *Imádság – dokumentum – önéletrajz: Női imák a 18. századból = A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszék, 2006, 170–189; DEÉ NAGY Anikó, *Báró Hadai Wesselényi Kata imanaplói = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”, i. m., 145–164.*

⁶⁶ Lásd erről újabban például az *Emlékezet és devóció, i. m.* című kötet tanulmányait.

⁶⁷ NAGY Márton Károly, *Szépen elkészített grádcikok (Bethlen Kata lelki arcképe)*, Református Egyház, 2010/10–12, 257–264, 282–288, 299–304; UŐ, *A lelki élet narratívája (Bethlen Kata Önéletírásáról) = Epika, i. m., 67–79*; UŐ, *A példázattá írt élet*, ItK, 2011/6, 689–705; UŐ, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ Koncz Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus, 2011, 85–92; UŐ, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek, i. m., 155–166.*

⁶⁸ MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357; NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2, 195–198; FAZAKAS Gergely Tamás, *„tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni”: Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció, i. m., 259–278;*

Az utóbbi bekezdésben említett kutatások azért is fontosak, mert a meditáció- és imádságtörténeti vizsgálatok korábban inkább csak a 15–17. századdal foglalkoztak valamelyest, a 18. századból elsősorban II. Rákóczi Ferenc devóciós munkáira tért ki jelentősebb kutatás, nem csupán korábban, hanem újabban is.⁶⁹ Tehát a későbbi évtizedek kegyességi szövegeivel, műfaji rendszerével, valamint kegyességi gyakorlatával kapcsolatos szisztematikus feltárásokkal nagyrészt továbbra is adós a tudomány.⁷⁰

Az imádkozás és elmélkedés praxisának kutatási lehetőségei

A kegyességi irodalom műfaji átjárhatóságával foglalkozó, az előző pontban hivatkozott írások jelentős részét most újra idézhetném: ezek a retorikai szempontú vizsgálat mellett a devóciós gyakorlatot, az adott kegyességi alkalom rendjét is feldolgozzák. Több tanulmány ugyan nem reflektálja ezt az elemzési irányváltást, ám még ezek alapján is az látszik, hogy a műfaji megközelítés kötöttségeiből elsősorban a használati irodalomként történő értelmezés, a funkcionális felfogás vezetheti tovább a kutatókat. Persze, a jelen írásban tárgyalt, utóbbi 4-5 évben megjelent publikációknál régebbre nyúlik vissza a kutatói hozzáállás érvényesítése. A magyar szakirodalomban például H. Hubert Gabriella és Fekete Csaba a gyülekezeti énekek (mint énekelt imádságok) műfaji kérdéseivel, a liturgián belül elfoglalt helyükkel foglalkozott alaposan *használati történeti* szempontból.⁷¹ Eszerint a kora újkorban (sem) műfajokra szétválasztva hagyományozódtak a devóciós szövegek, hanem a beszédhelyzet, a funkció, a liturgikus és paraliturgikus alkalom hagyományaitól függően *használták* (mondták, írták le, applikálták stb.) ezeket.

E tanulmányok alapján magam is úgy vélem, hogy az imakutatásnak nem csupán a *keletkezés* elsődleges kontextusát érdemes figyelembe vennie.⁷² Hanem egyrészt az *ezzel kortárs használat*, pontosabban – a források ritkasága vagy hiánya miatt sokszor csak – a *feltételezhető* használat kontextusát is.⁷³ Valamint a hatástörténet diakrón, történetileg utólagos kontextusait is,⁷⁴ amelyekben a korábban keletkezett kegyességi szövegeket újrahasznosították: átírták, módosították vagy betű szerint ugyanazt a szöveget forgalmazták, de valamiképp mindig *applikálták*. Hiszen, mint tudjuk, csak így, az applikatív

Uő, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században* = *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. IMRE Mihály et al., *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 198–231.

⁶⁹ Lásd például VÁRKONYI Ágnes, *Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris című művében* = *Emlékezet és devóció*, i. m., 167–198.

⁷⁰ E törlesztés szükségességét fogalmazta meg GÁBOR Csilla is: *Elméltetés, meditáció*, i. m., 61. – Lásd azonban azóta az eddig hivatkozott, 18. századi vonatkozású újabb tanulmányok mellett például DÉRI Eszter, *A pokol örök börtöne – elrémítés vagy Istenhez vezető út?* = *Misztika*, i. m., 73–80.

⁷¹ Lásd erről bővebben *Síralmas*, i. m., 17–20.

⁷² TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, *ItK*, 2001/3–4, 316–324, főképp 316.

⁷³ SZILASI László, „Nem ma”: *Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól* (Válasz Takáts Józsefnek), *ItK*, 2003/6, 742–755, itt 746.

⁷⁴ Vö. SÁRI László, *Érvek az „utolsó kontextus” mellett*, *ItK*, 2003/1, 96–111, főképp 110–111.

értelmezés során jöhet létre a megértés.⁷⁵ Takáts József azonban azt fogalmazta meg ama bizonyos filológus-vitában, részben Szilasi László megközelítésével szemben, hogy talán akaratumk ellenére sem könnyű *kizárni a társadalmi kontextus* bevonását a szövegvizsgálatokból,⁷⁶ abban a tudományelméleti helyzetben, amikor az irodalomtudomány „olvasásfordulata” „használatfordulattá” „szélesedett”.⁷⁷ Ez számunkra, a kegyességi irodalom és praxis kutatástörténeti kontextusában azért érdekes, mert így e tágabb teoretikus és módszertani vita irányából is megerősíthetjük azt az álláspontot, hogy az *úzus* megfontolt értelmezése éppen a *használatinak* nevezett irodalom (imádságok és hasonló kegyességi műfajok és szövegek) vizsgálatában látszik különösen fontosnak.

Az egyes meditációs- és imádságoskönyvek, elmélkedés- és imaszövegek műfaji keveredései, melyekkel, ahogy az előző fejezetben láttuk, a szakirodalom újabban is sokat foglalkozik, talán jobban megérthető a gyakorlati kegyesség összefüggésében, pontosabban a hívőnek az Istennel/szentekkel, illetve önmagával, a saját lelkével való (nem feltétlenül verbális) kommunikációja során bekövetkező változások felől. Úgy vélem tehát, hogy a kegyességi irodalom szövegeinek vizsgálatát középpontba állító nyelvi-retorikai-műfaji értelmezések számára is fontos lehet annak megértése, hogy mi történik az áhitat, a kegyességgyakorlás során a könyörgő testtartásával, szavaival, gondolataival és affectusaival. Ennek példajaként csupán egy a nemzetközi történeti antropológiai kutatásokban előtérbe kerülő, újabban engem is érdeklő gesztus- és affectustörténeti irányra utalok, melynek során a kora újkori (közösségben vagy egyénileg) imádkozó külsődleges viselkedése és belső gondolatai közötti feszültségre (vagy azonosságra) érdemes figyelni, az őszinteség és színlelés kora újkori reprezentációelméleti összefüggésében.⁷⁸

Azt is árnyalni kell az egyes kutatásoknak, hogy miképpen függ az egyes kegyességi szövegek megírása-megszerkesztése, illetve hagyományozódása (módosulásai, applikációja stb.) a liturgikus és paraliturgikus alkalmakon való használatától: az egyéni vagy közösségi imahelyzettől, illetve a fizikai környezettől (liturgikus tértől). Az irodalomtörténeti kérdések felől is van tétje, illetve a lehetséges válaszok miatt is fontos következményei lehetnek annak, ha figyelembe vesszük, hogy például istentisztelet, illetve szentmise alkalmával,⁷⁹ vagy éppen otthoni napi kegyességi praxis, a haldokláskor és

⁷⁵ Lásd ehhez SZILASI, *i. m.*, 744, 750.

⁷⁶ TAKÁTS, *i. m.*, 757. Erről a vágyáról Szilasi itt ír: SZILASI, *i. m.*, 746.

⁷⁷ TAKÁTS, *i. m.*, 758. – A recepciókutatás és a *Trivialliteratur* közötti kapcsolatról, a tárgy- és perspektívaválasztás jaussi megalapozásáról KECSKEMÉTI, *i. m.*, 234–243, főképp 237–238. Lásd még 13–20.

⁷⁸ Erről bővebben írtam: *Az imádság testi kifejeződései az angol és magyar puritanizmusban: Az 1643-as Praxis pietatis filológiai és ikonográfiai kérdései* = Medgyesi Pál *redivivus*, *i. m.*, 95–147; *Síralmas*, *i. m.*, 63–98.

⁷⁹ Példaként most, az előző fejezetben idézett írásokon kívül, Szelestei N. László írására utalok, amely azon túl, hogy kiadástörténeti és ikonográfiai szempontból is vizsgálódik, a szentmise-liturgia keretében értelmezett imádság gyakorlatára is figyel. SZELESTEI N. László, *A hívek szentmiseimádságai a kora újkorbán* = *Misztika*, *i. m.*, 249–261. Lásd még egy másik írását: *Magyar nyelvű bűnvallóimák* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk áhitat*, Bp., METEM, 2008, 17–26.

a temetés alatt, hadba menetelkor és háború idején, országgyűlési, magisztrátusi, céhes és iskolai keretben végzett imaalkalmon, körmenethez és szentségimádáshoz kapcsolódó gyakorlaton, búcsún és zárandoklaton, valamint országos imádság, hálaadás és böjt alkalmával hangzik el egy-egy szöveg, illetve történik meg az adott kegyességi praxis. E témák egy részét érintik az előző fejezetben hivatkozott tanulmányok. Most, az idézeteken túl, csupán egy engem újabban érdeklő kutatásra utalok.

A Durhami Egyetemen indult feltárás egyház- és társadalomtörténész, illetve irodalomtörténész résztvevői olyan alkalmi istentiszteleti formákkal (templomi könyörgésekkel, bűnbánattal, böjttel és hálaadásokkal) foglalkoznak az 1540-es évektől az 1940-es évekig, 400 év angliai, skót, walesi és ír történelmét áttekintve, amelyeket a hatalom, (uralkodó, kormány, egyházi vezető) írt elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára. Egyrészt akkor látták szükségesnek elrendelni ilyen alkalmak tartását, amikor kritikus időszakot kellett átvészelni (összeesküvés, háború, éhínség, járvány, rossz időjárás, az uralkodó betegsége stb.). Másrészt hálaadásokat tartottak (lázasítás leverése után, katonai győzelem, trónra lépés, királyi utód születése után stb.). Bár a durhami projektet megelőzően is születtek angol tanulmányok a témában, a mostani kutatás irányítói szisztematikus feltárásba kezdtek.⁸⁰ Egyrészt a primer szövegekkel foglalkoznak: azokkal a dokumentumokkal, országos bűnbánó vagy hálaadó könyörgésekkel és egyéb írásokkal, amelyeket – formulákra támaszkodva – a hatalom írt elő (kötelezővé tett vagy ajánlott) a közösségnek. Másrészt a vizsgált 400 év különböző alkalmaira írott, kézíratos vagy nyomtatott könyörgések megalkotásának mechanizmusát, a terjesztés módját, a példányszámot és hasonlókat elemezik. Rendszerezni akarják az előírt országos könyörgések, bűnbánatok alkalmait, liturgiáját, az ezeken részt vevők számát, a közböjtök és az országos könyörgő napok szabályozott menetének rendjét. Komparatív vizsgálatokat is inspirálni szeretnének: az eddigi, sporadikus nemzetközi kutatások összefogását tűzte ki célul a 2010 áprilisában tartott konferenciájuk. Ehhez kapcsolódva én egy szűkebb kutatást kezdtem el: a harmincéves háború eleji magyarországi és erdélyi krízishelyzet vizsgálata során Bethlen Gábor első, 1619-es kitámadása alkalmából hirdetett nemzeti

⁸⁰ A kutatócsoport tagjainak eddig megjelent munkái közül lásd az alábbi kötetet: *National prayers: Special Worship since the Reformation, I, Special Prayers, Fasts and Thanksgivings in the British Isles, 1533–1688*, ed. Natalie MEARS et al., Woodbridge, Boydell – Church of England Record Society, 2013. – A 16–18. századról szóló tanulmányok közül lásd példaként: Stephen TAYLOR, *George III's recovery from madness celebrated: precedent and innovation in the observance of royal celebrations and commemorations = From the Reformation to the Permissive Society: A Miscellany in Celebration of the 400th Anniversary of Lambeth Palace Library*, ed. Melanie BARBER and Stephen TAYLOR with Gabriel SEWELL, Woodbridge, The Boydell Press, 2010, 211–267; Alasdair RAFFE, *Nature's Scourges: The Natural World and Special Prayers, Fasts and Thanksgivings, 1541–1866 = God's Bounty? The Churches and the Natural World*, ed. Peter CLARKE, Tony CLAYDON, Woodbridge, Boydell, 2010, 237–247; Natalie MEARS, *Special Nationwide Worship and the Book of Common Prayer in England, Wales and Ireland, 1533–1642 = Worship and the Parish Church in Early Modern Britain*, ed. Natalie MEARS, Alec RYRIE, Aldershot, Ashgate, 2013, 31–72. – A projektről és a publikációkról bővebben: http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/. (Letöltés ideje: 2013. augusztus 24.)

bűnbánat és böjt rendjét, valamint az 1620. augusztus 25-én magyar királlyá választott Bethlen Gáborért mondott és kinyomtatott országos imádság szövegét értelmeztem.⁸¹ Az e részlemezéshez hasonló, az angliai kutatást adaptáló szisztematikus feltárások a kora újkori magyarországi kontextusban is folytatandók lehetnek.

Az imádságok és meditációk jelen fejezetben tárgyalt használat történeti vizsgálata egy, a fentebbiekben bemutatottaktól eltérő kutatási irányba is terelheti a figyelmet: az imádságos- és elmélkedő könyvek, valamint egyéb, az előbbiekkal érintkező kora újkori kiadványtípusok (életvezetési könyvek, katekézések stb.) olvasásmódjának kutatása felé. A kegyességi irodalom, azon belül is főképp az imádságoskönyvek, valamint az életvezetési könyvek *olvasási gyakorlatának* szerepét Andrew Cambers 2011-es monográfiája vizsgálta a 17. századi angol kultúrában. Azt elemezte, hogy – elsősorban az angliai puritánusok – miképpen olvasták a könyveket (hol, milyen helyzetekben, milyen módokon használták ezeket), hogyan és miért olvastak annyit életükben, s mindennek milyen szerepe volt kegyességi identitásukban.⁸² Matthew P. Brown és mások különös figyelemmel vizsgálják az olyan vaskos, de jól kézben fogható, tehát kis méretű életvezetési könyveket, imádság- és meditáció-gyűjteményeket, kegyességi kiadványokat, amelyek szövegegyüttese aktív értelmezést kívánt a kora újkori olvasótól. Ez azt jelenti, hogy e napi imákat, különböző élethelyzetekre szabott meditációkat magában foglaló kötetek folyamatos használatot intencionáltak, tapasztalatot igénylő, analízáló jellegű olvasást vártak el, amely ráadásul a főszöveg és margó között horizontálisan mozgó, sőt az élőfejen futó címekre is fel-félpillantó tekintet ingázása miatt meg-megszakad, diszkontinuussá válik.⁸³ E nem-lineáris, lapozgató könyvhasználatot ajánlották az indexek kereszthivatkozásai is. Az információk kinyeréséhez ezeket is együtt kellett olvasni a főszöveggel és margókkal: így lehetett megérteni a kegyességi élettel kapcsolatos sokféle, nagyszámú, precízióra törekvő felsorolást, például a magyarul először 1636-ban megjelent *Praxis pietatis*-ből. E munka nemcsak indexével, alcímeivel és marginálisaival, hanem a praelimináriákban – sőt az 1643-as kiadás metszetes díszcímlapján is – javasolja a diszkontinuus, tanulmányozó olvasásmódot: egyrészt a metszetnek a tekintetet precízen (egyszerre balról jobbra, fentről lefele, de ezektől eltérő módon is) vezető irányítása miatt; másrészt mert a címlapot nézve és a szöveget olvasva lapozgatni kellett: a metszet bibliai elemei narratív kifejtést kaptak az előszóban és a főszövegben.⁸⁴

⁸¹ Erről bővebben írtam: *Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda = Eruditio, i. m.*, 167–178; valamint *Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 71–90. – A brit kutatásról szóló részletesebb beszámoló: *Az imádság mint feldolgozás: Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 52–77.

⁸² Andrew CAMBERS, *Godly Reading: Print, Manuscript and Puritanism in England, 1580–1720*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

⁸³ Matthew P. BROWN, *The Pilgrim and the Bee: Reading Rituals and Book Culture in Early New England*, Philadelphia (PA), University of Pennsylvania Press, 2007.

⁸⁴ Minderről bővebben írtam: *Az imádság testi kifejeződései, i. m.*; *Pásztázó könyvolvasás és kegyességgya-*

A korabeli katolikus kegyességi irodalomban sem ismeretlen már ekkoriban ez a használati mód, elég most csak Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjére* gondolni, amely a kegyes olvasót hasonló könyvhasználatra indította fel, és amelynek megalkotása és kegyességi használata az ekkor már bő két évszázada virágzó emblémaművészetben, illetve az e képek és szövegek felett elmélkedő kegyességi praxis hagyományában gyökerezik. Az effajta kutatásokhoz igen fontos figyelembe venni a művészettörténeti és az ikonográfiai vizsgálatok tapasztalatait és módszertanát, ahogyan azt a kegyességi irodalom legújabb nemzetközi kutatási eredményeit látva is tapasztalhatjuk.⁸⁵

A tanulmány elején leírt interdiszciplináris megközelítések szükségességére nemcsak az emblémakutatás összefüggésében, hanem általában is biztatnak a nemzetközi tendenciák. Az utóbbi időben ugyanis a kegyességi irodalom vizsgálata nemcsak egyre népszerűbb, hanem éppen azon humántudományi területek közé tartozik, ahol szükséges feltételnek látják a tudományközi megközelítést. Erre sarkallhatnak minket a hazai kutatástörténeti sajátosságaink is: amikortól a korábban fel nem dolgozott kora újkori kegyességi irodalom szövegeinek, műfajainak és praxisának vizsgálata *túrtt*é vált (Erdélyi Zsuzsanna publikálta a kutatásait), a témával foglalkozó folkloristák azonnal tudományközi megközelítést igényeltek. De így láthatják ezt az irodalomtörténészek is: az anyag összetettségének értelmezéséhez nem elegendők e kutatás kérdéssírai, s a kegyességi szövegek természete még a komoly felkészültségű szakemberek számára is folyamatosan megnehezíti a szigorú, szabatos műfaji és retorikai értelmezéseket. Érdemes tehát a magyarországi kutatóknak, műhelyeknek, doktori programoknak is a társtudományokkal együttműködésben tervezniük, pályázniuk, illetve végezniük a jövőbeli kutatásokat.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS

Results and Trends in Recent Research on Early Modern Hungarian Prayers and Meditations

In my paper I provide a review of recent Hungarian research on early modern devotional literature. While the studying of sermons from the period between the fifteenth and eighteenth centuries has already been started in the Communist era, texts of prayers and meditations were not sufficiently examined, even though Zsuzsanna Erdélyi has published various crucial works on archaic Hungarian prayers since 1974. However, in the last few decades several Hungarian research projects, conferences, monographs, volumes of studies and text editions have been published, the historiographical reading of which is one of the main objectives of the present essay. I also wish to survey some foreign publications on these prayers and meditations which might encourage further Hungarian research.

korlás: A Praxis pietatis margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről = *Nyelv, lelkiség, i. m.*, 146–168.

⁸⁵ Lásd például *Ut pictura meditatio: The Meditative Image in Northern Art, 1500–1700*, ed. Walter S. MELION et al., Turnhout, Brepols Publishers, 2012.